

УДК 340.15“07/10”

Б.Г. ГОЛОВКО, канд. іст. наук, доц., Харківський національний університет внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СКАНДИНАВСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У VIII–XI СТ.СТ.

Ключові слова: *суспільство, звичай, бонд, вікінг, судебник, тинг, конунг, одаль*

Дослідження соціальної структури суспільства, правового статусу його представників, характеру взаємозв'язків і взаємного впливу різних верств населення є дуже важливою задачею історико-правової науки. Як зазначалось багатьма дослідниками скандинавської проблематики, основний акцент у наукових розвідках робився, в першу чергу, на власне історичні, культурні, мовні, міждержавні процеси. Тому, на наш погляд, певна «юридикація» скандинавської історії є нагальною задачею. Метою даного дослідження є вивчення саме правових особливостей окремих, провідних верств скандинавського суспільства часів раннього середньовіччя.

Основним осередком суспільної системи Скандинавії IX–XI ст. поставав родовий колектив – aett, що був успадкований від попередніх сторіч і поєднував всіх родичів за чоловічою лінією. Насамперед сюди входили кривні родичі – люди, народжені у законному шлюбі, внаслідок якого рід нареченої одержував у якості приданого грошовий викуп. Нащадки від такого шлюбу називалися aettborinn і, разом із приналежністю до роду, успадковували всю сукупність родових прав. Крім прямих, кривних, нащадків до складу aett входили люди, прийняті в число членів клану з дотриманням особливої ритуальної процедури, що надавало їм наступні права: till gialls oc til gíavar – на гроші й дарунки; till sess oc til saetes – на місце й сидіння; til bota oc til bauga – на хустки й кільця і til allz réttar – на усі права [1, с.58].

Повне коло членів клану, які користувались усією сукупністю прав, позначалось поняттям fraendr – «родичі». Серед інших, найбільш істотним, було право відстоювати й захищати життя кожного з родичів, або мститись, або одержувати плату, законну віру за життя від убивці і його роду [2, с.184]. Ядро клану складалось з тих, хто в середньовічних судебниках називався bauggilldsmenn – «люди, що одержують (або платять) кільця (золото) – відшкодування». Родовим правом на відшкодування володіли також більш віддалені родичі. В «Законах Фростатинга» вони позначені як nefgilldismenn – «ті, що отримують гроші родичів». Подібним терміном (від nef – «ніс») називався nefgilldi – «подати з носа», податок, згідно з переказами, запроваджений богом Одиним, а в державній практиці затверджений за часів Харальда Прекрасноволосого (890–933 pp.). Не тільки розрахунки з іншими родовими союзами, але й державні стягнення, податі, податки й данини конунгам розподілялися більш-менш відповідно до родової ієрархії; baugar у Норвегії був не просто вірою, але, у більш широкому розумінні, штрафом, що стягувався на користь короля за вчинення тяжких злочинів [3, с.129].

Родовий колектив, що поєднував родичів сукупністю взаємних прав і обов'язків, гарантував існування кожного з них til brannz oc til báls – «до вогню й багаття», тобто до посмертного спалення, базувався на засадах, скоріш господарського характеру, що мали дуже давнє коріння [1, с.239]. «Двір» – hús, bú, bó – («садиба», «огорожа») був основною одиницею самоідентифікації соціальної спільноти. Вона включала сім'ю, яка складалася із кривних родичів (бонда, чоловіка – maid, його дружини – kona, синів – sónar і дочок – dottir), а також домочадців і рабів. Всі вони в межах колективу мали право на недоторканність, священний домашній мир. Будинок (bus), що перебував під заступництвом богів і під захистом родичів, гарантував безпеку «всі вільні люди повинні бути недоторкані в житлах своїх» [2, с.182].

Запорукою єдності родичів, що забезпечувала їхню недоторканність, ставало невідчу-

жуване, священне, як і будинок і домашній мир, родове земельне володіння – одал (одаль). Одаль представляв собою спадкове володіння, що складалося з орних земель, лугових, пасовищних, лісових, водних і інших угідь, що, у принципі, перебувало в нероздільній власності aett. Навіть у випадках тимчасового розділу ріллеї з метою їх обробки різними родинами одаль залишався одалем і перебував у колективному володінні. Упорядкування норм права, пов'язаних з одалем, у середньовічних судбниках Норвегії свідчить, що до XIII–XIV ст. він залишався соціальною реальністю, зв'язуючи землеволодіння феодального середньовіччя безперервним ланцюгом власників з дофеодальними часами [4, с.68].

До епохи вікінгів відносилось і поняття «félag». У сімейному праві XI–XIII ст. воно позначало спільність майна подружжя. Однак, X–XI ст. – це спільність позасімейна, коли «два чоловіки спільно мають один гаманець». «Фелаги», «співтовариші», компанії по торговельних угодах, часті персонажі рунічних написів у всіх скандинавських країнах [5, с.58].

Центральним суб'єктом скандинавського звичаєвого права епохи вікінгів був óðalsbóndi, одальсьбонд, глава самостійної сім'ї, хазяїн садиби, повноправний власник одаля [2, с.157–178]. Саме він служив еталоном при характеристиці вільної й правоздатної людини, яку у судбниках позначали словом maðr – «чоловік», яке в сагах уживається й у більше вузькому значенні – «людина конунгу» «королівський васал» [1, с.76–78]. Найбільш точним перекладом цього терміна, є «домохазяїн». Наступною ланкою при цьому ставав fuller bónde – «повний бонд». Така назва застосовувалась до paterfamileas, який очолював двір, повний родичів, домочадців, рабів. Цікавим є те, що основні елементи цього статусу поширювались й на незаможного бонда, і на безсімейного бобира. При цьому всі прошарки сільського населення охоплювались поняттям karl – «селянин», «музик», «хлопець»).

Бонд, або «повний», або незаможний, належав до автономної селянської суспільної

структури, що ієрархічно замикалася на домохазяїна, в якій повнота прав і влади в будинку належала тому, хто займав в цьому будинку почесне хазяйське місце. Вищим втіленням цієї повноти селянських прав стала категорія storbondi, «могутніх бондів», що представляли собою не тільки особливий соціальний тип, але й одну із провідних сил епохи. «Могутні бонди», що спиралися на великі спадкові земельні володіння, численні власні сім'ї, володіли розгалуженими родовими зв'язками в окрузі поряд з потомственою родоплемінною знаттю (хевдингами, херсирами, ярлами, «малими конунгами»), виступали «відправними пунктами» соціальних зв'язків. Вони могли виставити власні збройні сили, організувати військовий похід або торговельну експедицію, як Оттар в IX ст., або Торир Собака в XI ст. [6, с.123]. «Могутні бонди» ставали головними учасниками і організаторами походів вікінгів; часто очолювали опір королівській владі, що нав'язувала в північних країнах нові порядки й нову релігію. Привілейований соціальний статус «могутніх бондів» забезпечувала непорушність локальної військово-демократичної структури, яку охоплювали прямі родові зв'язки древньої племінної області. Але в міру розгортання процесів феодалізації суспільства і держави: збільшення частоти і географії походів вікінгів, пожвавлення товарообігу на міжнародних торговельних шляхах і їхній концентрації у великих центрах, зміцнення королівської влади і її збройних сил, формування інтересів і претензій нових суспільних груп, становище «могутніх бондів» ставало дуже проблематичним. Зовні складалось враження, що вони витримали зіткнення з королівською владою, що прагнула знищити племінну структуру, навіть пішла на певні компроміси з бондами, зберігши й пристосовавши до своїх цілей адміністративно-територіальну організацію, народне ополчення, звичаєве право. Однак, підвалини родового землеволодіння були підірвані; в XI–XII ст.ст. почався процес диференціації бондів, багато хто з них втратили свій одаль, а ті, хто зберіг його, одальмани, «могутні бонди» перетво-

рювались в дрібних вотчинників, хольдів – лицарів [2, с.178–214].

Епоха вікінгів стала часом появи, найвищого підйому й початку розпаду верстви «могутніх бондів», часом повного й останнього розквіту суспільного ладу, заснованого на селянському землеволодінні. У рамках епохи вікінгів можна простежити початок підпорядкування бондів феодальній ієрархії й переродження їх у частину пригнобленого класу феодального суспільства, але, на відміну від інших європейських країн, ніколи не закріпаченого. В IX–XI ст.ст. скандинавські бонди, спираючись на родове землеволодіння, створили досить струнку систему правових норм, їхніх гарантій, адміністративно-територіальну організацію, що забезпечувала ефективність функціонування правової системи, навіть військову організацію, яка інтегрувала сили бондів у різних масштабах від первинного територіального округу до області і країни в цілому.

Інтегруючим чинником на шляху легітимації статусу бондів ставало *vónða rétte*, народне право, охоплювало сферу особистої безпеки, майнових відносин, користування общинними угіддями, участі в роботі народних зборів, збройного захисту особистості, родової групи, області, країни. Його дієвість забезпечував класичний військово-демократичний механізм, коли суб'єкт права, землевласник-общинник, член народних зборів і воїн співіснували в одній особі. Це суміщення виразилося в такій суспільній гарантії, як обов'язкове озброєння *folkvarn* – «народна зброя», атрибут повноправності бонда, що зберігав своє значення аж до XIII–XIV ст.ст. У першому норвезькому загальнодержавному судебнику *Landslov* (1274 р.) «народна зброя» диференціювалась у залежності від майнового стану бондів [7, с.223]. У XIII ст. навіть вищий прошарок бондів поступався нижчій категорії королівських дружинників, хоча й наближався до неї по озброєності. Проте, як і в IX–XI ст.ст., бонд «зі списом і мечем» залучався для виконання найважливіших суспільних функцій [1, с.121, 238]. Озброєні вільні

громадяни об'єднувалися в складну територіально-адміністративну структуру. Внаслідок розростання родових союзів, від первинної, головної садиби відходили дочірні хутори; виникали багато поселень, що відносились до різних кланів. Первинна родова організація поступово доповнювалась територіальною. Двори групувались в об'єднання, що називалися *grend*, до яких входили сусіди-одальмани, які користувались спільними общинними угіддями. Життя такої сусідської громади регулювалося сходками, релігійними обрядами, спільними бенкетами. *Ólhús*, «будинок для бенкету», ставав її центром, а кожний повноправний домохазяїн-бонд був учасником бенкету; цікаво, що древній індоєвропейський напій *ól*, пиво, був засобом спілкування з божествами.

Кілька сусідських громад об'єднувались у бюгд заселену місцевість, обмежену природними рубежами або ненаселеним простором; бюгди – об'єднувались у херади, ті, у свою чергу, – у землі, або *fiyfk*, іноді *land*. Бюгди, херади, фюльки управлялися тингами відповідного рівня, на яких головували місцеві аристократи – воєводи, ярли, навіть, королі. Основою існування цієї багатоступінчастої системи ставала підтримка того, що виражалося основним значенням слова *lag, lög* – «закон». *Með lögum skal land byggja* – «на праві країна будується» – норманський девіз, що пережив століття. Верховне право, *landslóg*, полягало у можливості вершити суд, контролювати дотримання законів і звичаїв країни, належало конунгу в якості його древньої, сакрально-соціальної функції. Імовірно, якась частина цих функцій у давнину розподілялася й по інших щаблях аристократичної племінної ієрархії. Але в епоху вікінгів реальною законодавчою владою користувався насамперед тинг, народні збори (*ting*). Цікаво, що на тингу конунг виступав як представник влади виконавчої, верховний функціонер племінної організації. Положення справ на тингу контролювали лагмани (*lógmaðr* – «законник»). І найвідоміший з них, свейський лагман Торпнюр, якого згадує «Хеймскрингла», іще на

початку XI ст. від імені бондів і за їхньої підтримки міг заявити конунгу: «А якщо ти не побажаєш зробити те, що ми вимагаємо, ми повстанемо проти тебе й уб'ємо тебе... Так раніше поводитись наші предки: вони утопили в трясовині на Мулатингу п'ятьох конунгів за те, що ті були такими ж зарозумілими, як ти» [6, с.80]. У всякому разі, в епоху вікінгів «карли і ярли» у політичному плані становили щось спільне: родовита знать нічим, крім своєї родовитості, яка визначалась у сагах, а також можливості приймати дарунки і частування *veizla*, від інших общинників нічим не відрізнялась. Регулювання роботи військово-демократичного тингу – функція лагмана, засновувалась не на примусі, а на його авторитеті як знавця права, що пам'ятає правові норми, вміє «проговорити закон»; в Ісландії це знайшло вираження у титулі – «законоговоритель». З ініціативи лагмана могло відбуватися *réttarbot* – «поліпшення права». При цьому головною засадою модернізованого законодавства залишався сталий і незмінний *siðr* – звичай. Ймовірно, що збереження недоторканим «звичаю колишніх конунгів» (*siðr inna fyrri konunga*) було постійною умовою своєрідного соціального партнерства між бондами й королівською владою.

Гарантією демократичності тингу був принцип його загальності. А.Я. Гуревич детально простежив процес поступового звуження числа учасників тингу одночасно з поступом феодалізації Норвегії в другій половині XI–XIII ст.ст. [3, с.151–166]. Військово-демократичне право поступово, одночасно з розкладенням елементів родової організації, парцеляцією господарств і майновою диференціацією бондів, ставало обтяжливим для них. Участь у тингах перетворилось на своєрідний право-привілей, як і збройна служба, що зближала верхівку бондів з панівним класом.

Поряд з тингом і у функціональному зв'язку з ним другим основним інститутом скандинавського суспільства було народне ополчення, *leidangr* (ледунг). У джерелах цей термін виступає у двох значеннях: більше ранньому, пов'язаному з озброєнням, з часом,

як народне ополчення для захисту країни, у XII–XIII ст.ст., як військова повинність, грошовий податок. Показовою для розуміння генези феодалного суспільства і держави скандинавських країн є та обставина, що це явище затвердилося одночасно у Данії, Норвегії і Швеції. [3, с.188–189]. Ледунг з'являється у середині X в., під час правління Хакона Доброго (945–960 рр.), коли закладалися основи військово-територіальної організації, що зберігалися протягом наступних сторіч. Конунг одержав право збору ополчення в різних масштабах – у вигляді *halfs almenningr* (напівполчення) або повного, *allan almenningr* 2, с.182]. Вихідною одиницею мобілізації був маннгерд – три господарства, що виставляли одну людину в ледунг, у той час як дві інші стежили за його садибою; могло бути й навпаки – у похід ішли два, а на господарстві залишався один. Маннгерди об'єднувалися у «корабельний округ», на чолі з *stýrimaðr*, керманічем, що нерідко призначався конунгом; флотиліями округів командували королівські ленники-лендрмани, що пізніше змінили титул на *syslumaðr* утворена від назви корабельного округу *sysla* – «служба, робота»). Самим великим підрозділом ледунгу був фюльк: «У норвежців фюльком називається округ, що виставляє 12 повністю споряджених кораблів з людьми й озброєнням, і на кожному кораблі звичайно по шести або семи десятків людей» [3, с.181]. Фюльк очолював хевдинг або ярл, що виставляв звичайно власний корабель із дружиною. Таким чином, принаймні в XI ст. командні пости в структурі ледунгу зберігали за собою представники різних щаблів на верхів феодалної ієрархії, які мали у своєму розпорядженні збройні сили.

Цікавою обставиною соціальної структури часів вікінгів є її певна рухомість, лабільність. Система припускала наявність «соціальних ліфтів», що надавали можливість або сходити, або спускатись ієрархічними щаблями. Показовою для характеристики соціальної природи вікінгів є біографія легендарного завойовника Нормандії Роллона Пішохода. Молодший син у знатному роді, що вступив у

конфлікт із конунгом, пірат, грабіжник, торговець, військовий ватажок. Серед вождів вікінгів ми знаходимо Атлі, сина ярла, вигнаного з Норвегії; вікінга Гуннара, який після походів у Швецію, Курляндію, Естонію прибуває для збуту захопленої здобичі в Хедебю – велике торговельне місто. Як правило, ці «вожді» перебувають у прямої залежності від батьків – хевдингів або «могутніх бондів»; у свій перший похід Торольв; син Квельдульва, відправляється за рахунок батька [8, с.15]. Інший герой тієї ж саги, Бьярн, син Брюільва, що «плавав по морях іноді як вікінг, а іноді займався торгівлею», підкорюючись волі батька, міняє свої плани й відправляється в торговельну поїздку замість вікінгського походу: «И не сподівайся, – сказав Брюільв, – бойового корабля й людей я тобі не дам» [8, с.32]. Немає пророка у власній землі, тому досить рідкими були випадки перетворення вікінгів у знатних хевдингів у себе на батьківщині – саме тому, що вікінгами, як правило, ставали молодші сини. Старший брат Рольва успадкував батьківський титул ярла – Роллон Пішохід відправився у вигнання. Хевдинг Скаллаgrim, батько Егиле, ніколи не ходив у походи, а його молодший брат Торольв з молодих років став вікінгом; Берганунд і Атлі в тій же сазі успадковують високе положення батька, про брата ж їх Хадде говориться, що він «ходив у вікінгські походи й рідко бував вдома» [8, с.37]. «Сага про Егиле» зберегла у своєму складі цілую самостійну повість, що являє собою прекрасний зразок соціальної психології вікінга Харальда Прекрасноволосого – легендарного засновника Норвегії. Сага розповідає про війну Харальда – тоді конунга однієї з південних областей Норвегії з конунгами інших фюльків. Дід Егиле, один з хевдингів фюлька Фірдір, відмовився виступити проти конунга Харальда, але після його перемоги відмовився піти до нього на службу. Пропозицію конунга відкинув і Скаллаgrim – син Егиле. Йдеться про те, що представники племінної верхівки досить стримано поставилися до нових порядків, що запроваджувались засновником норвезької держави. Але при

цьому Скаллаgrim припустив, що його молодший син, Торольв, що зараз у поході, напевно не відмовиться піти до конунга на службу. І дійсно, після повернення Торольв обрушується на батька з докорами – у дружині конунга «найвидатніші чоловіки», яких «поважають більше, ніж кого б те не було тут у країні». Ні племінна солідарність, ні родова ієрархія Торольва не зупиняють, взагалі не беруться до уваги: «Я дуже хочу потрапити в їхнє число, якщо тільки вони побажають мене прийняти». Разом з «своїми людьми», що супроводжували його в поході, Торольв вступає в дружину Харальда. Перед нами – нове соціальне явище: вікінг, в опозиції до родової знаті, стає опорою королівської влади. Для нього це – єдина можливість підвищити свій статус на батьківщині, піднявшись над племінною ієрархією і поза нею. Втім, не обов'язково на батьківщині: соціальна мобільність пов'язана з територіальною. Пізніше, уже після катастрофи «феодальної кар'єри» Торольва, батько іронічно радить йому покинути країну: «Можливо, йому більше пощастить, якщо він спробує служити англійському, датському або шведському конунгу» [2, с.169]. Після здобуття нового статусу, вікінг прагне його зміцнити й розширити. Товариш у заповіті залишає йому майно й дружину. Конунг затверджує цей заповіт і доручає Торольву збір данини з місцевого населення, а також надає йому владу і права, наділяючи його владою й правами «лендрмана», королівського васала. Ймовірно, така блискавична феодальна кар'єра вікінга пов'язана з руйнуванням родових відносин у багатьох аспектах.

Отже спостерігаємо різноплановість ролі вікінгів у розвитку соціальних процесів. «Соціальна відокремленість» від племінної системи має своїм наслідком досить високу соціальну мобільність; власне «вікінг» – стан тимчасовий, перехідний. Пріоритетом існування і діяльності стає знаходження нової соціальної якості: феодала, королівського дружинника, купця, які так чи інакше належать до іншої, нової, середньовічної суспільної структури. Нова суспільна структура обме-

жена, її можливості невеликі. Тому для багатьох «вікінг» стає довічним заняттям, професією, образом життя «піти у вікінги». Звідси – різноманітні форми активності вікінгів, всі вони є «за суттю» соціальним експериментом, спробою реалізації нових соціальних якостей. Такі нові соціальні якості з'явилися як природний наслідок вивільнення й організації значних соціальних сил. Основною, зацікавленою у цьому верствою були вільні общинники, бонди. Масовий характер цього явища, його зв'язок з бондами, поява в ході експансії вікінгів різних нових соціальних функцій, що активно впливали на перетворення «варварської» племінної структури у феодалну, державну, – все це дозволяє визначити «рух вікінгів IX–XI ст.ст.» як суспільний рух, що охопив значні суспільні верстви Скандинавії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панкратова М. В. «Законы Гулатинга» в редакции короля Магнуса Исправителя Законов (Рукопись в составе кодекса Gl. Kgl.

Samling 1154 Folio из собрания рукописей Королевской библиотеки Копенгагена) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.norse.ulver.com/other/landslov>.

2. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. – СПб. : Евразия, 2005. – 640 с.

3. Гуревич А. Я. Норвежское общество в раннее средневековье / А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1977. – 337 с.

4. Кан А. С. История Скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция) / А. С. Кан. – М. : Наука, 1971. – 311 с.

5. Стеблин-Каменский М. И. Мир Саги / М. И. Стеблин-Каменский. – Л., 1971. – 450 с.

6. Снорри Стурлусон / Круг Земной / Снорри Стурлусон ; перевод: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, И. М. Стеблин-Каменский, О. А. Смирницкая / – М. : Наука, 1980. – 521 с.

7. Larson L. M. The Earliest Norwegian Laws / Larson L. M. – New York, 1935. – 382 p.

8. Сага об Эгиле Исландские саги : в 2 т. / под общ. ред. О. А. Смирницкой. – СПб. : Летний сад, 1999. – Т. 1. – 523 с.

Головко Б. Г. Соціальна структура скандинавського суспільства у VIII–XI ст.ст. / Б. Г. Головко // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 55–60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_11.pdf

Грунтуючись на головних джерелах скандинавського права, – судбниках та сагах, проаналізовано правовий статус провідних верств скандинавського суспільства часів вікінгів. З'ясовано, що економічним підґрунтям привілейованого становища вільних селян – бондів був одаль – спадкове землеволодіння. Статус вікінгської знаті визначався не економічними показниками, а близькістю до голови держави – конунга.

Головко Б.Г. Социальная структура скандинавского общества в VIII–XI ст.ст.

Основываясь на главных источниках скандинавского права – судбниках и сагах, проанализировано правовой статус ведущих слоев скандинавского общества периода викингов. Выяснено, что экономической основой привилегированного положения свободных крестьян – бондов, являлся одаль – особое наследственное право на землю. Статус викингской знати определялся не хозяйственными показателями, а близостью к главе государства – конунгу.

Golovko B.G. Social Structure of Society in the Scandinavian VIII–XI Cent.

Based on the major sources of Scandinavian law – statute books and the sagas, analyzed the legal status of the leading layers of the Scandinavian Society Viking's period. It was found that the economic basis of the privileged position of the free peasants – Bonds was Odal – special hereditary right to the land. Viking nobility status was determined not by economic indicators, but the proximity of the head of state – King.